

Є. О. Редько

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Особова фраземіка в українських арго

Редько Є. О. Особова фраземіка в українських арго. У статті розглянуто особливості творення особових фразем в українських арготичних системах. З'ясовано основні риси, прикметні для соціолектної фраземіки, визначено центральне місце метафоризації у процесі фраземотворення арготизмів. Значну увагу зацентовано на описовості аналізованих фразеологічних номенів, зазначено її типові реалізатори-мотиви (одяг, типова виконувана дія, здоров'я / нездоров'я особи). Проаналізовано структурні особливості творення арготичних фразеологізмів, виокремлено дві тенденції цього процесу – фраземізацію твірного словосполучення та утинання більшої синтаксеми, своєрідне згущення думки.

Ключові слова: арго, номінування, фразеологія, метафора, перифраз, асоціативність.

Редько Е. А. Фразеологизмы-наименования лиц в украинских арго. В статье рассмотрены особенности образования фразеологизмов-наименований лиц в украинских арготических системах. Выявлены основные черты, характерные для социолектной фраземіки, определено центральное место метафоризации в процессе фразеомообразования арготизмов. Особое внимание сакцентировано на описательности анализируемых фразеологических номенов, указаны ее типичные реалізатори-мотиви (одежда, характерное действие, здоровье / нездоровье лица). Проанализированы структурные особенности образования арготических фразеологизмов, выделены две тенденции этого процесса – фраземізация производного словосочетания и усечение большей синтаксеми, своеобразное сгущение мысли.

Ключевые слова: арго, номинация, фразеология, метафора, перифраз, ассоциативность.

Redko Ye. O. The Person Phrasemics in the Ukrainian Argot. The article deals with formation specifics of the person phrasemes in the Ukrainian Argot systems. We have defined the specifics applicable to sociolect phrasemics, as well as the significance of metaphorization in the process of Argot phraseme formation. The special attention was focused on the description of phraseological nomens and also on its typical realizers (clothes, typical actions, health or unhealth of a person). The structural specifics of formation of Argot phraseological units were analyzed. Two tendencies of this process such as phrasemization of formative word-combination and reduction of the bigger syntaxeme, so called differentiation of the opinion were indicated.

Key words: argot, nominating, phraseology, metaphor, periphrasis, association.

Соціальна природа мови, наявність у її структурі різномірних лінгвальних явищ, пов'язаних із соціальною стратифікацією суспільства, сприяють активізації дослідницького інтересу до соціолектів як важливих і неодмінних елементів мовної системи. Незважаючи на чітку й оприявлену актуальність соціолектології, окремі арго-жаргонові питання залишаються *terra incognita* у вітчизняному мовознавстві – їх обходять у наукових розвідках або розглядають зовсім побіжно. До таких «білих плям» належить українська арготична фразеологія, яка ще й досі не ставала самостійним об'єктом дослідження (натомість у зарубіжній лінгвістиці є окремі праці, присвячені розглядові та аналізу національних аргофразем; див. для прикладу [1; 7]).

Такий стан речей має, проте, об'єктивні причини: 1) українське арго загалом є малодослідженим явищем; 2) у межах фразеологічних досліджень увагу приділено зазвичай т. зв. народній фразеології, тоді як соціолектний рівень мови не розглянуто зовсім; 3) усе ще існує певна інерційність – арго / жаргон сприймають як щось негативне, паразитарне, неправильне, а значить, несуттєве, не варте уваги. Водночас навіть носії літературної мови знають чи активно послуговуються деякими арготичними фразеологізмами, що свідчить про важливість усебічного осмислення соціолектної фразеології й актуальність запропонованого дослідження. Відповідно мета нашої статті – описати фраземне

називання осіб в арго (назви осіб обрано об'єктом аналізу, зважаючи на їхнє домінуюче місце в номінативній структурі мови), а її завдання полягають передусім у з'ясуванні структурно-семантичної специфіки арготичного фраземотворення осіб, визначенні фразеологічних моделей і варіантів, ступеня їхньої зреалізованості в арго.

Фраземне називання осіб в українських арго виказує меншу (кількісну й якісну) продуктивність порівняно з семантичним, словотвірним і синтаксичним номінуванням, що зумовлено як загальномовними особливостями, так і специфічними рисами субстандартних систем. Зокрема, основну ознаку фразеологізму (його ідіоматичність) у соціолектах виявлено досить специфічно – не завжди можна чітко встановити семантичну неподільність аналізованого словосполучення чи рівень автоматичного відтворення його в мовленні. У такому разі наявною є певна ситуативність творення, виявлена в довільному поєднанні компонентів словосполучення зі збереженням ними своїх значень: *борениковий* 'лісовий' + *швильник* 'робітник' → *борениковий швильник* 'лісник' [6:297], *швидлик* 'швець' + *калуха* 'шапка' → *швидлик калух* 'шаповал' [5:214]. Названі арготизми можна лише умовно зарахувати до фразеологізмів, оскільки вони не мають власне семантичної цілісності – показником ідіоматичності

стає лексикографічна фіксація словосполучення. Подібне простежуємо й у низці соціолектизмів із початковим компонентом *старий* (*старий тнат* 'стара людина' [2:134], *старе заткало* 'старцюган' [4:8], *стара капиця* 'старцюга' [2:98], *старий пердула* 'стара людина' [2:149]), у яких іменниковий елемент постає утілювачем експресивізації. Відповідно мовці свідомо обирають негативно оцінювані поняття для творення номенів, однак такі арготизми сумнівно зараховувати до фразеологізмів.

На загальну продуктивність арготичних фразем впливає також соціумна обмеженість, оскільки аналізовані номені сконцентровано навколо незначної кількості понять, що збіднює соціолектний «фраземарій». Відповідно його склад є значно меншим порівняно із загальномовним; якщо ж зважати на відносну непопулярність особових фразем у національній мові стає зрозумілим, чому в соціолектах особова фраземіка є малопродуктивною. Водночас арготичні фразеологізми вказують передусім на оцінку особи, хоч загалом основу ономасіологічної категорії особи становлять все-таки професійні та агентивні персоналізми. Останнє, до речі, помітно відтворено в арготичній фразеології, у якій саме професійно-статусних фразем значно більше, ніж у літературній мові. Цю особливість можемо також пояснити професійною зумовленістю арго, яка каталізує цікавість аргоносіїв саме до позначення агентивності.

Незважаючи на незначний кількісний вияв, способів постановки особових фразеологізмів в українських арго досить багато, що свідчить про активну мовотворчість їхніх носіїв. Наприклад, помітним вважаємо структурне різноманіття аналізованих соціолектизмів – серед них, щоправда, значно переважають прикметниково-іменникові словосполучення (*дядь кальварійський* 'недотепа' [2:135], *патентований цимес* 'здеморалізована дівчина' [9:80]), хоча спостерігаємо й іменниково-іменникові (*отець наставник* 'суддя' [3:152], *помічник смерті* 'лікар' [3:152]) чи прийменниково-іменникові фраземи (*на гвинт* 'гордий' [2:87]). Власне така структура репрезентує два шляхи творення арготичних фразеологізмів: 1) поєднання двох слів у словосполучення й подальшу його фраземізацію внаслідок семантичного перенесення й частотності вживання та 2) згортання чи еліipsis ширших синтаксем у фразему. Перший із зазначених різновидів є значно продуктивнішим в арго й зазвичай реалізований у формуванні фраземи через здобуття додаткової ознаки. У такому разі до наявного іменникового арготизму додають певний атрибутивний елемент для увиразнення його семантики, набуття нових експресивно-оцінних компонентів значення: *курка* → *курка вимочена* 'жінка, яка багато пережила' [2:142], *правічка* → *правічка на вухо* 'повія' [2:150], *Юсько* → *Юсько з Каличанки* 'вуличник, розбишака' [2:125]. Натомість основним значеннєвим виразником і каталізатором фраземотворення в арго стає метафора як вияв типовості перенесення певних ознак, наявних у семантичній структурі твірного словосполучення, на

позначувану особу. Відповідно можемо виокремити певні риси, прикметні для соціолектної фраземіки:

1) **прецедентність фраземотворення**, яка полягає у використанні широко відомих понять у нетиповому для них значенні через пряму метафору (*Лука Мудіщев* 'бабій' [4:27], *Марія Демченко* 'балакуча, сварлива жінка' [2:99]) чи її деформацію (*міністр освіщення* 'семінарський слуга, що світить світло' [8:191]). До згаданого процесу, крім власне онімів, залучають апелюючи, широко вживані в окремих соціумах: це свідчить про своєрідне кодування позначеного, розшифрувати яке може лише утаємничена людина (наприклад, *дудка божя* 'дяк' [8:185]). Вказані процеси є особливо активними в школярсько-бурсацьких соціолектах, репрезентуючи схильність підлітків до обігрування сталих понять і можливої у такому разі карнавалізації дійсності. Згадану карнавалізацію реалізують різноманітні перекручення, свідоме спотворення, надання чомусь / комусь протилежних ціннісних чи характеристичних ознак з іронічною метою (пор. рос. *міністр просвещения* – бурс. *міністр освіщення*). Підґрунтям для таких перекручень стає передусім фонетична подібність зіставлених назв, що створює паронимазійний ефект, типовий для фраземного номінування арго (*прости господи* 'повія' [2:102], *Сбана грозний* 'донжуан' [2:106]). Зокрема, у номені *прости господи* 'повія' зіставлено два світоглядні полюси – святість і тілесність (типове висміювання традиційних релігійних канонів і норм), а в номені *Сбана грозний* 'донжуан' вияв сексуальної міці, хіті чоловіка, очевидно, реалізовано через імпліцитну вказівку на історичну постать – російського царя, який мав декілька дружин; основним виразником "сексуальності" стає пряме значення прикметника *грозний*).

Реалізатором прецедентності на номінативному рівні може ставати набуття фраземою (терміном) нового значення внаслідок переосмислення окремих його компонентів. Власне йдеться про одночасну розфраземізацію фраземи й утворення семантично нового арготизму через актуалізацію певних неоприявнених елементів. Зокрема, в арготизмі *німецька вівчарка* 'повія' [3:154] відбулась розтермінологізація назви на позначення породи собак, вицленування окремих елементів «німецький» і «вівчарка» й подальше їхнє злиття у фразему на підставі позамовних і мовних чинників. У такому разі «німецький» вказує на стосунки позначуваної жінки із солдатами Вермахту під час Другої світової війни, а «вівчарка» імпліцитно свідчить про пов'язаність із поняттям «сука», потрактованим у чоловічому середовищі вкрай негативно (на це вказує народний вислів "тягається, як та сука", афективні утворення на зразок *сукин син*, *суца дочка* тощо).

2) **Перифрастичність номенів** реалізовано в іменниково-іменникових чи іменниково-прикметникових синтаксемах, що мають стати альтернативним позначенням професійної чи індивідуальної ознаки людини: *жалосное сердце*, *сердечний пластир* 'медсестра' [3:152], *ключар від*

раю, отець наставник 'суддя' [3:152], коров'ячий батько, кінський лікар 'ветеринар' [3:152], помічник смерті 'лікар' [3:152], просветитель юних 'учитель' [8:195], табачна душа 'курій' [8:198]. Такі арготизми вважаємо нейтральними щодо своєї оцінки, адже вони вказують на жартівливе ставлення називачів до реалій дійсності, глузування з певних життєвих обставин. Зазначені іронічні інтенції зазвичай стосуються серйозних речей, які у специфічних соціумних умовах втрачають свою смислову винятковість (наприклад, смерть на війні розуміють не так критично, що відображено в номені *ключар від раю*, пов'язаному з біблійною історією про потойбічне життя).

3) Аналізовані особові фразеологізми відзначаються **високим рівнем описовості**, реалізатором якої стають різні ознаки (подаємо лише найпомітніші з них чи зреалізовані в декількох номенах):

– одяг як визначальна професійна ознака людини (*лакйовані голенища* 'капітан' [3:149], *чорна ммура* 'ревизор, судовий радник' [2:55]);

– розмір як вказівка на значущість особи (*заведуючий советської властью* 'дрібний начальник у підприємствах' [2:106], *конситорські блохи* 'урядники консисторії' [4:21]);

– типова виконувана дія, виражена неоприятно (*ротна шкура* 'бунчужний' [3:142] – пор. *шкуру дерти*; *потилічний снайпер* 'енкаведист' [3:150] – стріляє в потилицю, *вперьод з заду* 'військовий жандарм' [3:150], *побег за нами* 'генерал' [3:149] – втеча, неспроможність воювати та керувати військом – це, зокрема, відтворене в переосмисленні пропагандистського слогана «Враг будет разбит, победа будет за нами»);

– кількісно-конкретизований вияв здоров'я / нездоров'я (*жминя души* 'слабосилий чоловік' [2:120], *фраєра кавалок* 'дурень' [2:158], *як шустка хлоп* 'чудовий на вигляд' [2:89]);

– апелювання до статевих органів як вказівка на недолугість особи (*дупа зашита* 'нездара' [2:136], *молодий в яйцях* 'недосвідчений' [8:191], *пуцька зломана* 'остання нездара' [2:151]);

– предметно-утилітарна конкретизація п'яної особи (номени зі значенням 'дуже п'яний': *п'яний як беля*, *п'яний в димину*, *п'яний в дим*, *п'яний в дрезину*, *п'яний в стельку*, *п'яний до лампочки*, *п'яний до положенія риз* [2:101] чи 'людина напідпитку': *під газом* [3:158]);

– тварина як репрезентант певної професійної чи особистісної риси (*пташка з закованим носом* 'донощик' [4:21], *серая кобилка* 'піхотинець' [4:149], *скотінка для бойні* 'піхотинець' [4:149]);

– дія, спрямована на голову, як свідчення розумової неповноцінності (*вар'ят з мокрою головою* 'божевільний, дурень' [3:161], *гайки розвинтились* [4:27], *стукнула в голову моча / малаф'я* 'дурень' [4:27]);

– неможливість виконання чогось як вказівка на професійну непридатність чи недосвідченість (*купець на здохлу рибу* 'кепський торговець' [2:142], *механік носом бульки пускати* 'кепський спеціаліст' [2:145]);

– порівняння з чимось як вияв позитивної оцінки (*как бог молодой* [9:79], *хлоп як шустка* [2:89]).

4) **Активне залучення позамовних реалій** зумовлено соціумом, смисловим наповненням конкретної тематичної групи. Наприклад, у мілітарному соціолекті фраземи здебільшого відтворюють певні колізії вояцького життя: на проміжне положення капітана у військовій ієрархії вказує номен *не сюди й не туди* [3:149], арготизм *цісарська дитина* [3:143] пов'язаний із відомим твердженням, що цісар – батько для солдатів, а номен *беспросветная жизнь* [3:143] свідчить про неспроможність підстаршини отримати інше, більш високе звання. Такі арготизми відзначаються підвищеним рівнем іронії, за рахунок якої прагнуть посміятися з позначуваної особи (пор. *гречана каша* [3:152], *противоздушна оборона* 'військовий кухар' [3:152]).

5) **«Ідіоматичність» окремих компонентів** – завдяки метафоризації компонентів словосполучення набуває смислової стійкості (*залізний студент* 'вічний студент' [4:50], *стара війна* 'бувалий фронтовик' [3:144], *тяжкий фраєр* 'недотепа' [2:157]). До цього явища залучено також мотиватори-назви осіб, які індивідуалізуються за рахунок додаткових конкретизаторів: *айвай велике* 'великий пан' [2:127], *мурка з однією цицькою* 'повія, яка має справу тільки з блатними' [2:100], *попада з кучі* 'груба й здоровенна жінка' [9:194], *франт іванович* 'елегант' [4:43].

6) Для позначення певного поняття в арго часто обирають сутнісно протилежні чи належні до іншого смислового поля поняття, реалізуючи **фраземну «карнавалізацію дійсності»**. Наприклад, для позначення розумових здібностей особи апелюють до його статевих можливостей (*хлоп з яйцями* 'розумна людина' [2:159]), місце людини у суспільстві репрезентують назвою дрібної речі (*хлоп як шустка* 'молодець' [2:89] від *шустка* 'дрібна монета').

7) **Складна асоціативність фраземотворення** – в окремих випадках фраземне номінування визначають абсолютно ситуативні чи неоприятні мовно асоціації (жестова природа мотивування лежить в основі фразеологізму *п'ятюю п'ять лозовая* 'онаніст' [2:99] – в основі тотожність рухів; *руб двадцять* 'особа, яка шкутильгає на ліву ногу' [9:80] – в основі неповноцінність тотожність суми та особи; *двадцять два* 'жандарм' [3:139] – апелювання до картярських понять – переосмислення гри 21 або "очко": 22 – перебор, тому свідчить про небезпеку, є неприпустимим (так само як і візит жандарма-наглядача), уже згадані фразеологізми *не сюди й не туди*, *беспросветная жизнь*, *вперьод ззаду* 'військовий жандарм' тощо).

Отже, фраземне номінування осіб відзначається певними специфічними рисами, що свідчить про його номінативну неординарність. Передусім цю неординарність простежуємо в продуктивному творенні професійних і соціальних назв, що загалом є нетиповим для загальнономовної фразеології (у ній переважають все-таки фразеологізми на позначення певних оціночних рис людини). Тому не є дивним,

що в соціолектах зазначені тематичні групи активно поповнюються фраземами – цьому сприяють номінативна асоціативність, залучення нетипових процесів називання осіб, а також високий рівень

іронії й загальної конотованості мотиваторів і мотивантів, які ми вважаємо визначальними ознаками розглядуваного субстандартного явища.

Література

1. Андросова С. А. Объективация характеристики человека во французской арготической фразеологии : дисс. на соиск. уч. степени канд. фил. наук : 10.02.05/ Светлана Александровна Андросова ; Воронеж. гос. ун-т. — Белгород, 2011. — 222 с.
2. Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. — 688 с. — (Серія “Діалектологічна скриня”).
3. Горбач О. Арго українських вояків / О. Горбач // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософічний факультет. — 1963. — Ч. 7. — С. 138—173.
4. Горбач О. Арго українських школярів і студентів / О. Горбач // Наукові записки Українського Вільного Університету. Філософічний факультет. — 1966. — Ч. 8. — С. 3—55.
5. Дзензелівський Й. О. Арго волинських лірників / Й. О. Дзензелівський // *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. — 1979. — Т. 16. — С. 179—216.
6. Дзензелівський Й. О. Арго нововижвівських кожухарів на Волині / Й. О. Дзензелівський // *Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae*. — 1977. — Т. XXIII, f. 3—4. — С. 289—333.
7. Красса С. И. Арготические фразеологизмы в современном русском языке : семантический и лингвокультурологический аспект : автореф. дисс. канд. филол. наук : 10.02.01 / Сергей Иванович Красса ; Ставроп. гос. ун-т. — Ставрополь, 2000. — 20 с.
8. Широцький К. Словарець бурсацького говору / Кость Широцький // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Т. 6. — Харків, 1998. — С. 181—206.
9. Щепотьєв В. Мова наших школярів / В. Щепотьєв // *Етнографічний вісник*. — 1927. — Кн. 3. — С. 76—81.